

**Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Навчально-науковий юридичний інститут**

Андріюк В.В.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА ТА ПРАВА ЛЮДИНИ
методичні вказівки для підготовки до семінарських занять
(спеціальність D8 Право, денна форма здобуття освіти)

Івано-Франківськ, 2025

Рекомендовано до друку Вченою радою Навчально-наукового юридичного інституту Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № _ від ____ 2025 р.).

Рецензенти:

- доктор юридичних наук, професор кафедри правоохоронної діяльності Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, професор Онищук І.І.

- доктор історичних наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, професор Адамович С.В.

Андріюк В.В. Філософія права та права людини: методичні вказівки для підготовки до семінарських занять (спеціальність D8 Право, денна форма здобуття освіти). Івано-Франківськ: Юридичний інститут Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2025.

ВСТУП

Сучасні умови становлення громадянського суспільства, побудови правової держави, утвердження принципів демократичного суспільства в Україні, удосконалення національного законодавства, реформування усіх сфер життєдіяльності українського суспільства передбачають формування, розвиток і закріплення нового юридичного мислення, правового світогляду, правової культури, в тому числі і високої професійної культури юриста, що немислиме без осягнення буттєвих основ права як самобутнього феномену та соціального явища, його поняття, сутності та змісту, його форм існування та цінності, а також ролі і значення у житті людини, держави, суспільства, що є предметом філософії права.

Філософія права та права людини як методологічна, світоглядна юридична навчальна дисципліна вивчається здобувачами вищої освіти-магістрантами протягом одного семестру і має на меті оволодіння системою сучасних теоретичних знань про дисциплінарний статус, предмет, завдання і функції філософії права, її основні підрозділи – правову онтологію, правову гносеологію, правову аксіологію та правову антропологію, а також фундаментальними знаннями про права людини, їх природу, сутність, класифікацію, системи захисту та юридичні гарантії реалізації. Саме при вивченні цієї навчальної дисципліни відбувається формування сучасної непозитивної правосвідомості майбутніх юристів, що базується на осмисленні права не тільки і не стільки як інструменту державної політики, а й як духовного феномену, що опирається на всю систему людських цінностей і сам ці цінності утверджує, а також усвідомлення прав людини як першоджерела та визначальної цінності права.

У результаті вивчення дисципліни здобувачі вищої освіти повинні:

1) **знати** сенс права та його сутність, поняття; сучасні філософсько-правові проблеми; історію філософії права; основне питання філософії права щодо тлумачення співвідношення між природним та позитивним правом; основний зміст правової онтології, правової гносеології, правової аксіології та правової антропології; поняття, природу, сутність та основні властивості прав людини; класифікацію та характеристику основних видів прав людини;

юридичні гарантії, системи захисту та конституційні засади обмеження прав людини; еволюцію прав людини та тенденції їх розвитку; 2) **вміти** чітко окреслити межі філософсько-правової проблематики; точно визначити, що таке філософія і що таке право; орієнтуватися в концепціях та історії філософії права; аналізувати та застосовувати теоретичні знання про права людини в практичній діяльності; розрізняти види прав людини та розуміти особливості їх реалізації та захисту.

При вивченні *філософії права та прав людини* стоять наступні завдання:

- оволодіння правовим матеріалом щодо різних типів праворозуміння;
- ознайомлення з основними історичними періодами розвитку філософсько-правової думки, а також ідеями, концепціями та теоріями, що були теоретично реалізовані;
- опанування знаннями правової онтології, правової гносеології, правової аксіології та правової антропології;
- засвоєння фундаментальних знань про природу, сутність, поняття та основні властивості прав людини;
- ознайомлення з еволюцією прав людини, поколіннями прав людини та тенденціями їх розвитку;
- вивчення класифікації та характеристики основних видів прав людини, включаючи громадянські, політичні, економічні та соціальні права;
- опанування знаннями про юридичні гарантії реалізації прав людини, системи їх захисту на національному та міжнародному рівнях;
- розуміння конституційних засад обмеження прав людини та меж допустимих обмежень;
- формування у здобувачів вищої освіти вмінь здійснювати глибокий аналіз правових явищ за допомогою методології пізнання права в умовах зростання інформації і постійного ускладнення законодавства;
- прищеплення навиків сучасного юридичного мислення, які дозволили б систематизувати одержані знання з галузевих юридичних дисциплін;

- прищеплення навиків застосування понятійного апарату та методологічного інструментарію, що розробляється філософією права та теорією прав людини;

- формування у здобувачів вищої освіти вмінь виявляти загальні тенденції розвитку правової реальності та сучасні виклики у сфері захисту прав людини.

Вказані завдання реалізуються шляхом спільної активної роботи викладача та здобувачів вищої освіти, в тому числі і на семінарських заняттях. Останні спрямовані на закріплення, розширення і поглиблення знань, одержаних на лекційних заняттях. Причому, семінарські заняття передбачають, окрім поглиблення розуміння змісту лекційного матеріалу, також розвиток навиків креативного, правильного та обґрунтованого правового мислення, вмінь проводити комплексний теоретичний аналіз досліджуваних проблем, здійснювати узагальнення, робити власні висновки. З цією метою на семінарські заняття здобувачам вищої освіти виноситься перелік питань для обговорення, визначаються ключові поняття розглядуваної теми, рекомендується виконати теоретико-аналітичні завдання, а також пропонуються теми для написання рефератів з окремих проблемних питань.

Підготовка до семінарського заняття передбачає попереднє вивчення здобувачами вищої освіти питань для обговорення шляхом аналізу лекційного матеріалу, рекомендованих підручників, довідкової літератури, а також спеціальної літератури, яка подана до кожної теми. В результаті цього здобувачі вищої освіти повинні сформулювати свою відповідь наперед, окресливши її межі та визначивши її структуру і наповнення.

В процесі підготовки та проведення семінарських занять здобувачі вищої освіти повинні розвинути вміння мислити креативно, творчо, формувати свою власну думку з розглядуваних питань, обґрунтовувати її на підставі положень, викладених в навчальній та науковій юридичній літературі. Крім того, здобувачі вищої освіти повинні логічно викладати основні положення теми, зрозуміло і правильно формулювати свою думку, адекватно використовуючи понятійний (категоріальний) апарат філософії права та прав людини. При цьому відповідь на питання повинна бути чіткою, конкретною та містити всю необхідну і достатню інформацію стосовно розглядуваного питання.

Сформульовані до кожної теми методичні вказівки допоможуть здобувачам вищої освіти зорієнтуватися в навчальному матеріалі, визначити логічну структуру теми та кожного питання, що виносяться на обговорення, і таким чином сформувати логічно побудовані, структуровані, чіткі, вичерпні відповіді на поставлені питання.

Підготовка до семінарських занять передбачає вивчення також і тих питань або окремих їх аспектів, які не охоплюються лекційним курсом, проте виносяться для обговорення на семінарських заняттях. Тому здобувачі вищої освіти повинні самостійно вивчити ці питання і підготувати на них відповіді, враховуючи методичні вказівки та рекомендації, що містяться в даному навчально-методичному виданні. Все це сприятиме активізації самостійної роботи здобувачів вищої освіти. Причому, ефект останньої покликано посилити написання рефератів, тематика яких подається до кожної теми. Реферати виконуються здобувачами вищої освіти на основі аналізу наукової та навчальної юридичної літератури, належним чином (відповідно до вимог, що ставляться до їх написання) оформляються, захищаються на присвяченому вказаній темі семінарському занятті шляхом викладу основних його положень і здаються викладачеві.

Треба сказати, що окрім розгляду питань теми та написання рефератів, передбачається обов'язкове вивчення ключових понять теми, дефініції яких здобувачі вищої освіти повинні знати напам'ять, а також виконання теоретико-аналітичних та схематичних завдань. Причому, вказані завдання повинні бути відображені в письмовій формі, а їх невиконання може бути оцінене незадовільною оцінкою.

Врахування викладених в цьому навчально-методичному виданні вказівок дозволить ґрунтовно вивчити питання філософії права та прав людини, шляхом спільної активної роботи викладача та здобувачів вищої освіти на семінарських заняттях, а також спрямує пізнавальну активність здобувачів вищої освіти на вивчення багатьох важливих дискусійних правових питань, недостатньо висвітлених або взагалі обійдених увагою на лекційних заняттях, сприятиме ґрунтовному засвоєнню знань з дисципліни, здобуттю достатніх та необхідних знань з філософії права та прав людини, розвитку правового мислення та розширенню світогляду здобувачів вищої освіти, що навчаються за спеціальністю D8 «Право».

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, ФУНКЦІЇ, СТРУКТУРА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ТА ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗНАНЬ

Філософія права посідає особливе місце в системі теоретичних знань про право та державу. Тема присвячена з'ясуванню фундаментальних засад філософії права як особливої сфери знань і дає загальне уявлення про її предмет, функції та структуру. Вивчення теми має на меті здобуття знань про сутнісні характеристики філософії права, її дисциплінарний статус та значення для розвитку юридичної науки і практики.

Насамперед, слід з'ясувати, що право є об'єктом вивчення багатьох наук, тому необхідно чітко визначити специфіку саме філософсько-правового підходу до його осмислення. Філософія права, будучи міждисциплінарною наукою, досліджує не просто позитивне право чи окремі правові явища, а фундаментальні, метафізичні засади права, його сутність та смисл. Слід підкреслити, що глибина та фундаментальність проблем, які вивчаються цією наукою, зумовлюють її особливе значення для формування правового світогляду юриста.

Особливу увагу слід звернути на дискусійність питання про дисциплінарний статус філософії права. Необхідно проаналізувати основні підходи до його вирішення, розглянути аргументи на користь розуміння філософії права як філософської дисципліни, юридичної науки або міждисциплінарної галузі знань.

Для повного засвоєння питання про предмет філософії права слід ширше і глибше ознайомитись із сучасними інтерпретаціями предметного поля цієї науки, розглянути різні підходи до його визначення в межах основних філософсько-правових шкіл і напрямів.

Студентам необхідно звернути особливу увагу на систему функцій філософії права, які відображають її роль у пізнанні та перетворенні правової реальності. Важливо усвідомити специфіку кожної з функцій (світоглядної, методологічної, аксіологічної тощо) та їх взаємозв'язок.

При вивченні структури філософії права слід детально розглянути її основні розділи (онтологію права, гносеологію права, аксіологію

права, антропологію права), з'ясувати їх зміст та значення для цілісного філософсько-правового знання.

Принципово важливим є питання про місце філософії права в системі юриспруденції та її співвідношення із загальною теорією права. Студентам необхідно чітко усвідомити як спільні риси, так і відмінності між цими дисциплінами, зрозуміти їх взаємодоповнюваність у системі правового знання.

Завершальним аспектом вивчення теми є з'ясування практичного значення філософії права для юридичної науки та практики. Важливо розуміти її роль у формуванні правового світогляду, розвитку правового мислення, вдосконаленні правотворчої та правозастосовної діяльності.

Питання для обговорення:

1. Поняття та характерні риси філософії права.
2. Дисциплінарний статус філософії права.
3. Предмет філософії права: сучасні інтерпретації.
4. Функції філософії права.
5. Структура філософії права.
6. Місце філософії права в системі юриспруденції. Філософія права і загальна теорія права: співвідношення.
7. Значення філософії права для юридичної науки та практики.

Ключові поняття: філософія права, предмет філософії права.

Теоретико-аналітичні завдання:

1. Чи можливі “дві” філософії права: “філософська філософія права” і “юридична філософія права”? Відповідь обґрунтуйте.
2. Проаналізуйте, навівши приклади, взаємозв'язок філософії права з суспільними неюридичними науками про право.
3. Проаналізуйте, навівши приклади, взаємозв'язок філософії права з юридичними науками.

Реферати:

1. Дискусія про предмет філософії права
2. Сутність філософського підходу до права
3. Філософія права в Україні: історія становлення і розвитку

Контрольні запитання:

1. Які існують погляди на предмет філософії права і який з них здається Вам найбільш обґрунтованим?
2. Чим відрізняються предмет філософії права від предмета загальної теорії права?
3. Що становить особливості методу філософії права?
4. Яке місце посідає філософія права в системі філософських наук?
5. Яке місце посідає філософія права в системі юридичних наук?
6. Сформулюйте основне питання філософії права.
7. Які функції виконує філософія права?
8. Чому майбутньому юристу необхідно вивчати філософію права?

Додаткова література до теми:

1. Варга Ч. Філософія права, теорія права і майбутнє теоретико-правової думки. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 116-130.
2. Жоль К.К. До питання про предметну область і методи сучасної філософії права. *Проблеми філософії права*. Том I. 2003. С. 37-40.
3. Козюбра М. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права). *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 27-32.
4. Козюбра М. Співвідношення філософії і загальної теорії права: історія і сучасність. *Філософія права і загальної теорії права*. 2012. № 1. С. 107-116.
5. Костицький М.В. Філософія права як наука і навчальна дисципліна. *Проблеми філософії права*. Том I. 2003. С. 17-21.
6. Максимов С. Філософія права як сфера співпраці юристів і філософів. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 33-36.
7. Мамченко Н. Теорія та філософія права: проблема розмежування. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 12. С. 3-5.
8. Меленко С.Г. Давньогрецькі витоки української філософсько-правової думки: монографія. Чернівці, 2013. 432 с.
9. Музика І.В. Філософія права й соціологія права: проблема співвідношення. *Проблеми філософії права*. Том III. 2005. С. 233-237.

10. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 41-43.
11. Рабінович П.М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології. *Проблеми філософії права*. Том I. 2003. С. 22-26.
12. Рабінович П. Філософія права: деякі «вічнозелені» наукознавчі сюжети. *Право України*. 2011. № 8. С.13-21.
13. Савчук С.В. Юридична соціологія і філософія права. *Проблеми філософії права*. Том I. 2003. С. 176-181.
14. Сливка С.С. Об'єкт і предмет філософії права. *Проблеми філософії права*. Том VI-VII. 2008-2009. С. 42-48.
15. Сливка С. Філософія права: методологічне осмислення. *Право України*. 2011. № 8. С. 61-70.
16. Тарасов М. Юридична наука та наукова раціональність (до питання про філософсько-методологічне самовизначення юриспруденції). *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 68-76.
17. Шмоткін О. В. Філософія права як фундаментальна юридична наука. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (14). С.307-320.

ТЕМА 2. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Історія філософсько-правової думки є фундаментальною складовою філософії права, яка розкриває еволюцію уявлень про право, справедливість та державу від найдавніших часів до сучасності. Тема присвячена вивченню основних етапів розвитку філософсько-правової думки та ознайомленню з ключовими концепціями видатних мислителів різних епох. Вивчення теми має на меті здобуття знань про історичний розвиток філософсько-правових ідей, їх взаємозв'язок та вплив на сучасне розуміння права.

Насамперед, слід з'ясувати основні підходи до періодизації розвитку філософсько-правової думки, усвідомити критерії виділення окремих періодів та їх особливості. Важливо розуміти, що кожен історичний період характеризується власним баченням права, яке відображає соціально-культурний контекст епохи.

Особливу увагу слід звернути на античний період як колиску європейської філософсько-правової традиції. Необхідно проаналізувати внесок давньогрецьких мислителів у формування базових категорій правового мислення, зокрема концепцій природного права, справедливості, закону. Слід підкреслити значення римської юридичної думки для розвитку правової культури.

При вивченні середньовічної філософсько-правової думки важливо усвідомити специфіку теологічного обґрунтування права та вплив християнського світогляду на розуміння природного права. Студентам необхідно зрозуміти особливості синтезу античної філософсько-правової спадщини з християнським віровченням.

Для повного розуміння філософсько-правової думки епохи Відродження та Реформації слід ширше і глибше ознайомитись із соціально-політичними передумовами формування юридичного світогляду цього періоду, з'ясувати вплив гуманістичних ідей на розвиток правової думки.

Студентам необхідно звернути особливу увагу на філософію права Нового часу та епохи Просвітництва, коли було закладено основи сучасного розуміння права, держави та прав людини. Важливо простежити становлення раціоналістичної традиції в осмисленні права та розвиток теорії природних прав.

Принципово важливим є вивчення філософсько-правових вчень другої половини XVIII – початку XX століття, коли сформувалися основні напрями сучасної філософії права. Слід детально розглянути класичні концепції І. Канта та Г. Гегеля, становлення правового позитивізму, історичної школи права, соціологічної юриспруденції.

При розгляді найновішого періоду розвитку філософії права необхідно проаналізувати основні тенденції в осмисленні права у XX-XXI століттях. Особливу увагу слід приділити відродженню природно-правового мислення, розвитку аналітичної філософії права, трансформації юридичного позитивізму та формуванню інтегративних підходів до праворозуміння.

Для успішного засвоєння теми студентам рекомендується: 1) простежити історичну наступність філософсько-правових ідей; 2) виявити взаємозв'язок між соціально-історичними умовами та розвитком правової думки; 3) порівняти різні підходи до розуміння права в межах основних філософсько-правових шкіл; 4) усвідомити значення історичної спадщини для сучасного розуміння права.

Питання для обговорення:

- 1. Періодизація розвитку філософії права: основні підходи.**
- 2. Виникнення та розвиток філософсько-правових поглядів в античний період** (Сократ, софісти, Платон, Аристотель, стоїки, Цицерон, римські легісти).
- 3. Становлення філософсько-правової думки в епоху Середньовіччя** (Августин Аврелій, Фома Аквінський).
- 4. Формування передумов юридичного світогляду у філософсько-правовій думці Відродження та Реформації** (Н. Макіавеллі, М. Лютер).
- 5. Філософія права Нового часу та епохи Просвітництва** (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза, Ш. Л. Монтеск'є, К. А. Гельвецій, П. А. Гольбах).
- 6. Філософсько-правові вчення у Західній Європі другої пол. XVIII – поч. XX ст.**
 - 6.1. Філософсько-правові вчення І. Канта, Г. Гегеля.
 - 6.2. Зародження і розвиток правового позитивізму (Дж. Остін, К. Бергбом, А. Есмен).
 - 6.3. Історична школа права.
 - 6.4. Філософсько-правова концепція марксизму.
 - 6.5. Соціологічна юриспруденція (Р. фон Іерінг, Л. Дюгі, Ф. Жене, С. Ерліх, Р. Паунд). Реалістична школа права.
- 7. Найновіший період розвитку філософії права.**
 - 7.1. Сучасні концепції природного права (А. Рейнах, М. Мюллер, Е. Фехнер, В. Майхоффер, А. Кауфманн, П. Рікьор, К.-О. Апель, Ю. Хабермас).
 - 7.2. Природно-правова тенденція в сучасній аналітичній філософії права (Л. Фуллер, Дж. Фінніс, Дж. Роулз, Р. Дворкін).
 - 7.3. Сучасні концепції юридичного позитивізму (Г. Кельзен, Г. Харт).
 - 7.4. Ідея інтегративного праворозуміння.

Теоретико-аналітичне завдання:

Ознайомтесь з основними концепціями та підходами до праворозуміння і випишіть в зошит відмінності в тлумаченні поняття та сутності права представниками різних філософських шкіл, напрямків, теорій.

Додаткова література до теми:

1. Бернюков А.М. Загальний зміст юридичної герменевтики. *Право України*. 2007. № 8. С. 18-21.
2. Ерліх Є. Соціологія права (1922). *Проблеми філософії права*. Том III. 2005. С. 161-167.
3. Козловський А.А. Психологічна концепція права Л.Й. Петражицького. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць*. Вип. 47: Педагогіка та психологія. 1999. С. 158-169.
4. Музика М. П. Витоки ірраціоналістичних ідей у праві. *Право. ua*. 2016. № 3. С. 34-40.
5. Музика М. П. Ірраціоналістичні течії у філософії права. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2017_4_9.
6. Музика М. Екзистенціалізм як ірраціональний напрям у філософії права. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2019. №4.
7. Петражицький Л.Й. Нариси з філософії права. Київ: Дакор, 2020. 148 с.
8. Прокопов Д. Деонтологічні системи природного права у європейській правовій думці XVII – середини XVIII століть. *Юридична Україна*. 2010. № 3. С. 17-24.
9. Сливка С.С. Природно-правові джерела формування позитивістської концепції. *Проблеми філософії права*. Том I. 2003. С. 173-175.
10. Честнов М. Посткласична теорія права: контури нової парадигми. *Право України*. 2011. № 8. С. 109-115.
11. Абросімов Є., Скалозуб Н. Особливості філософії права в Україні. *Публічне право*. 2015. № 2 (18). С. 304-309.
12. Альчук М. П. Богдан Кістяківський. На захист права. *Проблеми філософії права*. Том IV-V. 2006-2007. С. 207-211.
13. Альчук М.П. Богдан Кістяківський про реальність об'єктивного права. *Проблеми філософії права*. Том VI-VII. 2008-2009. С. 73-78.
14. Бігун В. С. Філософія права в Україні (1990-2005): здобутки і перспективи (Додаток: перелік дисертацій зі спеціальності «філософія права»). *Проблеми філософії права*. Том IV-V. 2006-2007. С. 200-206.

15. Лясковець О., Макушев П. Позитивістська парадигма в українській юридичній думці (60-ті рр. XIX - 20-ті рр. XX ст.): монографія. Харків: Апостроф, 2010. 480 с.

16. Семенова Н. Розвиток філософсько-правової думки в Україні: запозичення кращої світової спадщини. *Право України*. 2003. № 9. С. 158-165.

17. Тимошенко В. Ідея прав людини у творчості Б. Кістяківського. *Право України*. 2011. № 8. С. 324-329.

18. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. К.: Український Світ, 2000. 756 с.

ТЕМА 3. ОНТОЛОГІЯ ПРАВА

Онтологія права є фундаментальним розділом філософії права, що досліджує сутнісні характеристики правового буття. Тема присвячена вивченню основних категорій правової онтології та з'ясуванню природи правової реальності. Вивчення теми має на меті здобуття знань про буттєві засади права, його сутність та форми існування, а також осмислення різних підходів до розуміння права.

Насамперед, слід з'ясувати місце онтології права в системі філософсько-правового знання та її значення для формування цілісного уявлення про право. Важливо усвідомити специфіку онтологічного підходу до права, який передбачає дослідження права як особливої форми буття.

Особливу увагу слід звернути на категорію правової реальності як центральне поняття правової онтології. Необхідно детально проаналізувати структуру правової реальності, співвідношення природного і позитивного права як її основних елементів. Студентам слід чітко усвідомити різні форми буття права - від ідеї права через правові норми до правового життя, зрозуміти їх взаємозв'язок та взаємообумовленість.

При вивченні питання про сутність права важливо зрозуміти складність та багатогранність цієї проблеми. Слід розглянути різні підходи до визначення сутності права, усвідомити діалектичну суперечливість правової сутності. Студентам необхідно звернути увагу на те, що множинність підходів до розуміння сутності права відображає складність самого феномену права.

Для повного засвоєння теми слід ширше і глибше ознайомитись з проблемою праворозуміння як способу осмислення правової реальності. Важливо розрізнати різні рівні праворозуміння та усвідомлювати специфіку кожного з них. Особливу увагу слід приділити основним типам праворозуміння, їх перевагам та обмеженням.

Студентам необхідно звернути особливу увагу на взаємозв'язок між загальними принципами права, законом та правом як такими. Важливо зрозуміти діалектику їх співвідношення та значення для формування цілісного образу права.

Принципово важливим є питання про можливості інтегративного праворозуміння як спроби подолання однобічності традиційних підходів до права. Слід проаналізувати підстави такої інтеграції, її можливості та потенційні наслідки для розвитку правової теорії і практики.

Для успішного засвоєння теми студентам рекомендується: 1) осмислити онтологічні засади права як особливого виду буття; 2) проаналізувати структуру та форми існування правової реальності; 3) порівняти різні підходи до розуміння сутності права; 4) усвідомити значення різних типів праворозуміння для формування цілісного уявлення про право; 5) зрозуміти перспективи інтегративного підходу до осмислення правової реальності.

Питання для обговорення:

1. Поняття, зміст онтології права та її місце в системі філософії права.

2. Поняття, природа та структура правової реальності.

2.1. Поняття правової реальності.

2.2. Природне і позитивне право як основні структурні елементи правової реальності.

2.3. Форми буття права: ідея права, норма права, правове життя.

2.4. Правова реальність як форма здійснення ідеї права.

2.5. Правова дійсність як єдність сутності та функціонування (існування) права.

3. Сутність права як філософсько-правова проблема.

3.1. Поняття сутності права.

3.2. Суперечливість сутності права. Різноманітність підходів до визначення сутності права.

4. Праворозуміння: поняття, рівні, типи.

4.1. Поняття праворозуміння та його рівні.

4.2. Типологія праворозуміння. Основні типи праворозуміння та можливості їх синтезу.

4.3. Загальні принципи права, закон, право: лінії взаємозв'язків.

4.4. Інтегративне праворозуміння: можливості, підстави, наслідки.

Ключові поняття: онтологія права, правова реальність, правова дійсність, правове буття, форми буття права, сутність права, праворозуміння, тип праворозуміння, юснатуралізм, юридичний позитивізм, соціологічна юриспруденція.

Теоретико-аналітичні завдання:

1. В чому, на вашу думку, проявляється співвідношення права і закону?

2. На основі аналізу літератури Визначте основні аспекти співвідношення понять «правове буття», «правова реальність», «правова дійсність».

3. Проаналізуйте, навівши приклади, взаємозв'язок соціального буття та буття права.

4. В чому, на Вашу думку, полягають причини різноманітності концепцій та підходів до праворозуміння?

Реферати:

1. Праворозуміння в епоху постмодерну.

2. Традиції та новації в праві.

3. Мораль як одна з передумов виникнення та джерело права.

Додаткова література до теми:

1. Бандура О. Онтологія права як складова філософської онтології (попередні міркування). *Філософські та методологічні проблеми права*: науковий журнал. 2021. № 2. Том 22. С.48-55.

2. Бернюков А. Правова реальність: постановка питання в сучасному методологічному форматі. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 3. С. 3-7.

3. Бернюков А.М. Юридична реальність: монографія. Хмельницький: ЦНТІ, 2016. 389 с.

4. Біржакова Є. О. Властивості права в контексті природно-правового праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 60-64.
5. Геселев О. В. Інтегративне праворозуміння як складова сучасної постмодерної правової культури: сутність та актуальне значення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 305-312.
6. Добренька Н. В. Основні концептуальні підходи до праворозуміння. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 3. С. 21-26.
7. Дудаш Т. Праворозуміння крізь призму герменевтики. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Редкол.: Рабінович П.М. (гол. ред.) та ін. Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 22. Львів: Край, 2010. 248 с.
8. Дудченко В.В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень. Одеса: Юрид. література, 2006. 302 с.
9. Карпічков В. О. Правова реальність: категоріальний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія Право. 2014. Випуск 25. Том 1. С. 45-49.
10. Карпічков В. О. Функції правової реальності: поняття та критерії класифікації. *Наше право: Науково-практичний журнал*. 2014. № 4. С. 11-16.
11. Коваленко І. І. Інтегративне праворозуміння в контексті феноменологічного осягнення права. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 2. С. 129-140.
12. Ковтонюк А. М. Співвідношення основних типів праворозуміння. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3-4. С. 54-58.
13. Козловський А. Праворозуміння: буття-в-собі, буття-для-себе, буття-для-іншого (досвід феноменологічного аналізу). *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 84-94.
14. Козюбра М. Доктрина природного права: через історичні злети й падіння до визнання основою найважливіших досягнень сучасної правової теорії та практики. *Право України*. 2021. № 1. С. 12-42.
15. Козюбра М. Основні форми буття права та взаємовідносини між ними. *Право України*. 2011. № 8. С. 21-31.

16. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, види та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10-21.
17. Колодій А, Колодій О. Праворозуміння: теорія, політика, практика. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 12-18.
18. Кравець В.М. Співвідношення природно-правового, історичного та позитивістського підходів до визначення сутності права. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 13. 2001. С. 20-25.
19. Лобода Ю.П. Феномен права та традиція праворозуміння. *Проблеми філософії права*. Том IV-V. 2006-2007. С. 84-92.
20. Луцький Р. П. Доктринальні ознаки позитивного права. *Альманах права*. 2020. Випуск 11. С.52-56.
21. Максимов С. І. Класична і некласична моделі осмислення правової реальності. *Право України*. 2014. № 1. С. 61–68.
22. Максимов С.И. Правовая реальность: Опыт философского осмысления. Х.: Право, 2002. 318 с.
23. Мозоль Н. І. Сучасні концепції праворозуміння: поняття, характеристика та особливості. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 36-41.
24. Оборотов Ю. М. Традиції та оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права): Монографія. Одеса: Юрид. літ., 2002. 280 с.
25. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку. О.: Юрид. літ., 2001. 160 с.
26. Павлишин О.В. Правова реальність як знакова система: монографія. Харків, 2017. 336 с.
27. Петришин О. Соціально-юридична природа права. *Право України*. 2012. №1-2. С. 15-29.
28. Рабінович П. Людські потреби – глибинний визначальний чинник праворозуміння. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4. С. 14-24.
29. Рабінович П. Праворозуміння «природне» та «легістське»: неминучість співіснування. *Право України*. 2009. № 3. С. 65-70.
30. Савенко В.В. Закон у структурі правової реальності: монографія. Тернопіль: Астон, 2015. 460 с.
31. Савенко В. В. Правова реальність як відображення буття права. *Вісник Запорізького національного університету*. Юридичні науки. 2015. № 1(1). С. 9-15.

32. Слюсаренко О. Л. Праворозуміння в епоху постмодерну. *Юридична наука*. 2011. № 2. С. 7-11.
33. Стовба О.В. Буття права у правовій ситуації як онтологічна засада верховенства права. *Проблеми філософії права*. Т. III. 2005. С. 24-31.
34. Стовба О.В. Право і час: монографія. Харків: Тім Пабліш Груп, 2016. 368 с.
35. Стовба О. Темпоральна онтологія права. Прологемени. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 95-101.
36. Томаш Л. В. Громадянське суспільство як система забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної та духовної сфер. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 366-371.
37. Шевченко А. Є. Проблеми праворозуміння очима сучасних науковців. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 399-400.
38. Ющик О. Про необхідність пізнання сутності та визначення поняття права. *Право України*. 2010. № 4. С. 106-114.

ТЕМА 4. ГНОСЕОЛОГІЯ ПРАВА

Гносеологія права є важливим розділом філософії права, що досліджує природу, закономірності та особливості пізнання правової реальності. Тема присвячена вивченню специфіки правового пізнання, його методології та проблеми істини у праві. Вивчення теми має на меті здобуття знань про особливості пізнавальної діяльності у правовій сфері та формування розуміння специфіки наукового осмислення правових явищ.

Насамперед, слід з'ясувати місце гносеології права в системі філософсько-правового знання та основні напрямки її розвитку. Важливо усвідомити значення гносеологічної проблематики для розвитку правової науки та практики.

Особливу увагу слід звернути на специфіку правового пізнання як особливого виду пізнавальної діяльності. Необхідно детально проаналізувати особливості права як об'єкта пізнання, роль суб'єкта в правовому пізнанні, співвідношення теоретичного і практичного, раціонального та ірраціонального в процесі пізнання правової

реальності. Студентам слід чітко усвідомити етапи та рівні правового пізнання, їх взаємозв'язок та особливості.

При вивченні питання про правове мислення та правову аргументацію важливо зрозуміти їх специфіку та значення для юридичної діяльності. Слід розглянути основні форми та методи правової аргументації, її роль у правотворчості та правозастосуванні.

Для повного засвоєння теми слід ширше і глибше ознайомитись із співвідношенням права та науки. Студентам необхідно звернути особливу увагу на поняття правової парадигми, її значення для розвитку правового знання, осмислити роль правової доктрини в процесах праворозуміння, правотворення та правозастосування.

Принципово важливим є питання методології юридичної науки. Слід проаналізувати основні методологічні підходи до вивчення правових явищ, усвідомити їх можливості та обмеження.

Особливу увагу слід приділити проблемі істини у праві. Студентам необхідно розглянути різні підходи до розуміння істини в правовій сфері, проаналізувати специфіку встановлення істини в правотворчості та правозастосуванні. Важливо зрозуміти особливості співвідношення істини та справедливості в процесі здійснення правосуддя.

Для успішного засвоєння теми студентам рекомендується: 1) осмислити специфіку правового пізнання як особливого виду пізнавальної діяльності; 2) проаналізувати особливості права як об'єкта пізнання; 3) зрозуміти роль та значення правового мислення та правової аргументації; 4) усвідомити взаємозв'язок права та науки; 5) дослідити проблему істини в різних сферах правової діяльності; 6) опанувати основні методологічні підходи до вивчення правових явищ.

Питання для обговорення:

1. Поняття, значення та основні напрямки розвитку гносеології права.

2. Загальна характеристика правового пізнання.

2.1. Специфіка правового пізнання.

2.2. Об'єкт правового пізнання. Особливості права як об'єкта пізнання.

2.3. Суб'єкт правового пізнання.

2.4. Теоретичне і практичне, раціональне та ірраціональне в правовому пізнанні.

2.5. Етапи та рівні правового пізнання.

3. Особливості правового мислення. Правова аргументація.

4. Право та наука: основні аспекти співвідношення.

4.1. Парадигма права: поняття, підходи, значення.

4.2. Ідея права.

4.3. Правова доктрина та її значення для праворозуміння, правотворення та правозастосування.

4.4. Методологічні проблеми юридичної науки.

5. Проблема істини у праві.

5.1. Істина у праві: класична та сучасні інтерпретації.

5.2. Істина в правотворчості. Істинність норми права.

5.3. Істина в правозастосовчій діяльності. Істина та правосуддя.

Ключові поняття: гносеологія права, правове пізнання, правового мислення, правова аргументація, парадигма права, ідея права, правова доктрина, істина у праві.

Реферати:

1. Проблема об'єктивності права.

2. Істина у праві: класична та сучасні інтерпретації.

3. Методологічні проблеми юридичної науки.

Додаткова література до теми:

1. Андрюшко І.Я. Правове мислення у контексті герменевтики права. *Держава і право: Юридичні і політичні науки: зб.наук.праць.* 2012. Вип. 55. С. 100-105.

2. Балинська О.М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.

3. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві. Київ: НАВСУ, 2000. 200 с.

4. Бандура О. Істина як загальна та правова цінність. *Право України.* 2010. № 2. С. 88-95.

5. Бернюков А.М. Юридичне мислення як гносеологічна основа правової герменевтики. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Серія юридична. Збірник наукових праць. 2006. Вип. 3. С. 385-394.

6. Варга Ч. Правова доктрина: методологія та онтологія. *Право України.* 2011. № 8. С. 99-108

7. Гарасимів Т. Філософське осмислення світоглядних засад філософії права у контексті правового пізнання. *Право і безпека*. 2009. № 2. С. 95-101.

8. Дудченко В.В., Аракелян М.Р., Завальнюк В.В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції: навчальний посібник. Київ: Фенікс, 2014. 184 с.

9. Козловський А.А. Герменевтичні константи правового пізнання. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Збірник наукових праць. Вип. 62: Правознавство. 1999. С. 5-10.

10. Козловський А.А. Гносеологічна сутність права. *Науковий вісник Чернівецького університету*: Збірник наукових праць. Вип. 131: Правознавство. 2002. С. 5-8.

11. Козловський А.А. Право як пізнання: вступ до гносеології права. Чернівці: Рута, 1999. 295 с.

12. Музика М. П. Феноменологія як пошук нових ірраціоналістичних тенденцій в осмисленні права. *Університетські наукові записки*. 2018. № 1 (65). С. 136-149.

13. Оніщенко Н. М. Правова доктрина, юридична наука та захист прав людини (коефіцієнт корисної дії). *Альманах права*. 2020. Випуск 11. С. 11-15.

14. Орлова О. Сутність правового мислення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Сер. 21. Право. Вип. 21. Ч. II. Т. I. С.88-90.

15. Панов М. Правова доктрина та її значення для практики правотворення, правозастосування і розвитку юридичної науки: методологічні аспекти дослідження. *Право України*. 2022. №1. С. 9-22.

16. Ющик О. Юридична доктрина України: актуальність і науково-методологічні основи. *Право України*. 2021. № 2. С. 13-28.

ТЕМА 5. АКСІОЛОГІЯ ПРАВА

Аксіологія права є важливим розділом філософії права, що досліджує ціннісні аспекти правової реальності. Тема присвячена вивченню природи права як цінності, системи правових цінностей та їх значення для правового життя суспільства. Вивчення теми має на меті здобуття знань про ціннісні виміри права та формування розуміння фундаментальних правових цінностей.

Насамперед, слід з'ясувати місце аксіології права в системі філософсько-правового знання та її значення для розуміння сутності права. Важливо усвідомити роль ціннісного підходу у правовому пізнанні та його вплив на розвиток правової теорії і практики.

Особливу увагу слід звернути на ціннісну природу права. Необхідно детально проаналізувати різні підходи до розуміння права як цінності, чітко розмежувати та встановити співвідношення між поняттями «цінність права», «цінності у праві» та «правові цінності». Студентам слід усвідомити комплексний характер ціннісного виміру правової реальності.

Для повного засвоєння теми слід ширше і глибше ознайомитись із різними аспектами цінності права. Важливо розуміти відмінність між відносною та абсолютною цінністю права, усвідомлювати специфіку соціальної, інструментальної та власної цінності права. Студентам необхідно звернути особливу увагу на те, як різні виміри цінності права проявляються в правовому житті суспільства.

При вивченні основних правових цінностей слід розглянути їх систему, що включає як формально-юридичні, так і змістовні (соціокультурні) цінності. Особливо важливим є розуміння фундаментальних правових цінностей - справедливості, свободи, рівності, порядку та відповідальності.

Принципово важливим є питання про співвідношення права з основними цінностями. Студентам необхідно проаналізувати, як право взаємодіє зі справедливістю, яким чином воно забезпечує свободу, як встановлює рівність, підтримує порядок та реалізує відповідальність.

Для успішного засвоєння теми студентам рекомендується: 1) осмислити значення ціннісного підходу до права; 2) проаналізувати різні виміри цінності права; 3) зрозуміти систему правових цінностей та їх взаємозв'язок; 4) усвідомити роль основних правових цінностей у правовому регулюванні; 5) дослідити взаємозв'язок права з фундаментальними соціальними цінностями; 6) зрозуміти практичне значення правових цінностей для розвитку правової системи та здійснення правосуддя.

Питання для обговорення:

1. Поняття та значення аксіології права.

2. Загальна характеристика ціннісної природи права.

2.1. Право як цінність: основні підходи.

2.2. Цінність права, цінності у праві та правові цінності: співвідношення понять.

3. Цінність права.

3.1. Поняття та виміри цінності права.

3.2. Відносна та абсолютна цінність права.

3.3. Соціальна цінність права.

3.4. Інструментальна цінність права.

3.5. Власна цінність права.

4. Основні правові цінності.

4.1. Формально-юридичні цінності права.

4.2. Змістовні (соціокультурні) цінності права.

4.3. Право та справедливість.

4.4. Право та свобода.

4.5. Право та рівність.

4.6. Право і порядок.

4.7. Право і відповідальність.

Додаткова література до теми:

1. Бігун В. С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2005. №4. С.23-32.

2. Горобець К. В. Аксиосфера права: філософський і юридический дискурс: монографія. Одеса: Фенікс, 2013. 218 с.

3. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. Хмельницький: ХУУП, 2012. 736 с.

4. Ковальчук О.Г. Приватна власність, свобода, відповідальність: взаємні зв'язки в контексті філософії права. *Форум права*. 2011. № 1. С. 466-472.

5. Козловський А.А. Сутнісні характеристики гносеологічно-екзистенціальної структури правового принципу справедливості. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2002. № 2. С. 17-22.

6. Коломієць Ю., Задерій І. Гідність людини як юридична категорія. *Право і безпека*. 2011. № 2. С. 15-19.

7. Оніщенко Н.М. Аксиосфера сучасної держави та сприйняття права в суспільстві: проблеми теорії. *Проблеми філософії права*. Том VI-VII. 2008-2009. С. 54-59.

ТЕМА 6. АНТРОПОЛОГІЯ ПРАВА

Антропологія права є фундаментальним розділом філософії права, що досліджує людський вимір правової реальності. Тема присвячена вивченню взаємозв'язку людини і права, антропологічних основ права та особливостей правового буття людини. Вивчення теми має на меті здобуття знань про природу людини як правової істоти та розуміння права як особливого способу людського співіснування.

Насамперед, слід з'ясувати місце правової антропології в системі філософсько-правового знання та її значення для розуміння сутності права. Важливо усвідомити основні проблеми, які досліджує правова антропологія, та їх значення для розвитку правової теорії і практики.

Особливу увагу слід звернути на антропологічні основи права. Необхідно детально проаналізувати поняття «правова людина», зрозуміти природу людини як основу антропологічного обґрунтування права. Студентам слід усвідомити подвійну роль людини у праві - як його творця і носія, так і суб'єкта правових відносин.

При вивченні гуманістичної природи права важливо зрозуміти значення невідчужуваних прав людини як першооснови права. Слід розглянути різні підходи до філософського обґрунтування прав людини та їх роль як морального критерію правопорядку.

Для повного засвоєння теми слід ширше і глибше ознайомитись із проблемою співвідношення права, людини та держави. Студентам необхідно звернути особливу увагу на ідею верховенства права, теорії громадянського суспільства та правової держави, їх значення для забезпечення прав і свобод людини.

Принципово важливим є питання про універсальні та культурно-особливі виміри права. Слід проаналізувати системоутворюючі ідеї правових культур Заходу і Сходу, їх вплив на формування правової системи України. Особливу увагу слід приділити проблемі цивілізаційно-правового вибору України та формуванню її правової ідентичності.

При вивченні української правової культури важливо усвідомити її домінанти, історичні особливості формування та перспективи розвитку в контексті світових правових традицій.

Для успішного засвоєння теми студентам рекомендується: 1) осмислити значення антропологічного підходу до права; 2)

проаналізувати природу людини як правової істоти; 3) зрозуміти роль прав людини як основи правової системи; 4) усвідомити значення ідеї верховенства права та правової держави; 5) дослідити особливості різних правових культур та їх вплив на формування правової системи України; 6) зрозуміти специфіку української правової культури та перспективи її розвитку.

Питання для обговорення:

1. Поняття, проблеми правової антропології та її місце в системі філософії права.

2. Антропологічні основи права: людина як правова істота.

2.1. Право як спосіб людського співіснування. Поняття “правова людина”.

2.2. Природа людини як основа антропологічного обґрунтування права.

2.3. Людина як творець і носій права. Людина як суб’єкт права.

2.4. Гуманістична природа права.

2.5. Невідчужувані права людини як першооснова права. Філософське обґрунтування прав людини.

2.6. Права людини як моральний критерій правопорядку та легітимації правових інститутів.

3. Співвідношення права, людини та держави (влади): філософсько-правовий вимір.

3.1. Ідея верховенства права.

3.2. Теорії громадянського суспільства та правової держави та їх юридико-антропологічне значення.

4. Універсально-цивілізаційний та культурно-особливий виміри права.

4.1. Системостворюючі ідеї правових культур Заходу і Сходу та їх значення для України.

4.2. Цивілізаційно-правовий вибір для України: проблема правової ідентичності.

4.3. Домінанти української правової культури.

Додаткова література до теми:

1. Бігун В.С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема. *Проблеми філософії права*. Том I. 2003. С. 126-128.

2. Бліхар В. С., Рувін О. Г. Свобода. Громадянське суспільство. Держава. Філософсько-правовий дискурс: монографія. Київ: КНІСЕ, 2015. 357 с.
3. Бобровник С. В. Право та правосвідомість: взаємозалежність. *Альманах права*. 2018. Вип. 9. С. 67-72.
4. Бобровник С.В. Компроміс і конфлікти у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія. Київ: Юридична думка, 2011. 384 с.
5. Варакута І. О. Правова свідомість, правове виховання та правова освіта: парадигма взаємообумовленості. *Альманах права*. 2020. Випуск 11. С. 91-95.
6. Жаровська І. М., Ортинська Н. В., Шай Р.Я. Правова глобалізація: монографія. Львів, 2016. 188 с.
7. Завальнюк В. Юридична антропологія та типологія сучасного праворозуміння. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 14-18.
8. Кушерець В.І., Кравець В.М., Мосьондз С.О. Антропологія права: навч. посіб. За ред. В.І.Кушерця. К.: Знання України, 2011. 223 с.
9. Литвинов О.М. Право як феномен культури: спроба філософського осмислення: монографія. Луганськ: Янтар, 2014. 800 с.
10. Філософія прав людини / За ред. Ш. Госепата, Г. Ломанна; Пер. з нім. О. Юдіна, Л. Доронічевої. К.: Ніка-Центр, 2008. 320 с.
11. Штурцев Ю. Ю. Антропологія права як сфера наукової діяльності. *Проблеми філософії права*. Том IV-V. 2006-2007. С. 193-199.

ТЕМА 7. ПОНЯТТЯ ТА ОСНОВНІ ВЛАСТИВОСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Права людини є фундаментальною категорією сучасної юридичної науки та практики, що визначає сутність правової держави та громадянського суспільства. Тема присвячена з'ясуванню природи, сутності та основних властивостей прав людини як визначальної цінності права. Вивчення теми має на меті формування системного розуміння концепції прав людини, їх історичного розвитку та фундаментальних характеристик.

Насамперед, слід з'ясувати природу прав людини як першоджерела права, дослідити основні теоретичні підходи до їх визначення. Особливу увагу необхідно приділити розумінню фундаментальних прав людини, які становлять основу правового статусу особи в сучасному суспільстві.

При вивченні еволюції прав людини важливо простежити їх історичний розвиток від античності до сучасності, зрозуміти концепцію поколінь прав людини та визначити сучасні тенденції їх розвитку в умовах глобалізації та технологічного прогресу.

Студентам необхідно звернути особливу увагу на основні властивості прав людини. Ключовим є розуміння людської гідності як джерела прав людини, що зумовлює їх невідчужуваність та невіддільність від людської особистості. Важливо усвідомити взаємозв'язок та взаємозалежність різних категорій прав людини, їх рівнозначність та невичерпність.

Особливу увагу слід приділити принципу універсальності прав людини, який означає їх поширення на всіх людей незалежно від раси, статі, національності, соціального походження чи інших ознак. При цьому необхідно враховувати сучасні дискусії щодо співвідношення універсальності прав людини та культурного релятивізму.

Для повного засвоєння теми студентам рекомендується ознайомитися з основними міжнародними документами у сфері прав людини, практикою міжнародних судових установ та національних конституційних судів щодо захисту прав людини, а також сучасними науковими дослідженнями в цій сфері.

1. Права людини як першоджерело та визначальна цінність права

- 1.1. Природа та сутність прав людини
- 1.2. Основні підходи до визначення поняття прав людини
- 1.3. Фундаментальні (основоположні, основні) права людини

2. Еволюція прав людини та тенденції їх розвитку

- 2.1. Виникнення та становлення прав людини
- 2.2. Покоління прав людини

3. Основні властивості прав людини

- 3.1. Людська гідність як джерело й фундамент прав людини
- 3.2. Невідчужуваність і невіддільність прав людини

3.3. Рівнозначність, взаємопов'язаність, взаємозалежність і невичерпність прав людини

3.4. Універсальність прав людини

Практичні завдання:

1. Журналіст опублікував розслідування про корупційну схему місцевого чиновника, використавши приватні фотографії з його сімейного життя, отримані з анонімного джерела. Чиновник подав до суду, стверджуючи про порушення його права на приватність та захист персональних даних.

Завдання: 1) Визначте, які права людини конфліктують у цій ситуації. 2) Проаналізуйте, яке право має бути пріоритетним і чому. 3) Запропонуйте критерії балансування між свободою слова та правом на приватність. 4) Як принцип пропорційності може допомогти у вирішенні цього конфлікту?

2. Особа добровільно підписала контракт, згідно з яким вона відмовляється від права на об'єднання в профспілки в обмін на вищу заробітну плату.

Завдання: 1) Чи є такий контракт дійсним з точки зору невідчужуваності прав людини? 2) Чи може людина добровільно відмовитися від своїх прав? 3) Які обмеження існують щодо можливості відмови від прав? 4) Наведіть приклади прав, від яких відмова є неможливою за будь-яких обставин.

3. Представники деяких країн стверджують, що концепція прав людини є «західною» і не враховує їхні культурні та релігійні традиції. Зокрема, вони заперечують універсальність рівності прав чоловіків і жінок.

Завдання: 1) Сформулюйте аргументи на захист універсальності прав людини. 2) Як співвідноситься універсальність прав з культурним релятивізмом? 3) Чи існують такі культурні практики, які можуть виправдати порушення прав людини? 4) Проаналізуйте статтю 29 Загальної декларації прав людини про допустимі обмеження прав.

4. Під час пандемії COVID-19 держава ввела локдаун, обмеживши свободу пересування, право на освіту (закриття шкіл), свободу зібрань та підприємницьку діяльність.

Завдання: 1) Чи були ці обмеження правомірними з точки зору міжнародного права прав людини? 2) Які критерії допустимості обмежень прав людини (принцип пропорційності)? 3) Які права не

можуть бути обмежені навіть у надзвичайних ситуаціях? 4) Складіть перелік із 5-7 абсолютних прав, які не підлягають обмеженню. 5) Запропонуйте механізми контролю за правомірністю обмежень.

5. Транснаціональна корпорація відкриває виробництво в країні, що розвивається. Місцеве законодавство дозволяє працю з 14 років, робочий день 10 годин, мінімальну зарплату \$2/день, відсутність соціального страхування. Корпорація дотримується місцевих законів, але правозахисники звинувачують її в порушенні міжнародних стандартів прав людини.

Завдання: 1) Які міжнародні стандарти прав людини потенційно порушені? 2) Хто несе відповідальність: держава чи корпорація? 3) Як принцип універсальності прав вступає в конфлікт з державним суверенітетом? 4) Запропонуйте механізм вирішення ситуації з урахуванням прав працівників, економічних інтересів держави, бізнес-інтересів корпорації, міжнародних зобов'язань.

Додаткова література до теми:

1. Alston P. International Human Rights: Textbook. New York: NYU School of Law, 2024. Open Access. <https://humanrightstextbook.org/>

2. Farrell E., Lohman M. Discover Human Rights: A Human Rights Approach to Social Justice Training Manual. Minneapolis: The Advocates for Human Rights, 2017. 211 p.

3. Войціховський А.В., Бакумов О.С., Варунц Л.Д. та ін. Права людини у міжнародному праві: Підручник. Х.: ООО «Планета-Принт», 2021. 404 с.

4. Головатий С.П. Про людські права: Лекції. К.: Дух і Літера, 2016. 760 с.

5. Онишко О.Б. Міжнародний захист прав людини: Навч. посіб. Л.: ЛьвДУВС, 2022. 268 с.

6. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 464 с.

7. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини: Навч. посіб. Х.: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2021. 312 с.

8. Сердюк О.В., Щокін Ю.В., Яковюк І.В. та ін. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Компендіум. Х.: Право, 2019. 404 с.

9. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини: Навч. посіб. Х.: ФОП Голембовська О.О., 2018. 296 с.

ТЕМА 8. КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ВИДІВ ПРАВ ЛЮДИНИ

Класифікація та характеристика основних видів прав людини є важливою складовою системного розуміння прав людини в сучасній правовій державі. Тема присвячена дослідженню різноманітних підходів до класифікації прав людини та детальному аналізу змісту, обсягу та особливостей реалізації основних категорій прав людини. Вивчення теми має на меті формування цілісного уявлення про систему прав людини, їх взаємозв'язок та особливості правового регулювання кожної категорії прав.

Насамперед, слід з'ясувати основні критерії, за якими здійснюється класифікація прав людини, та зрозуміти теоретичне і практичне значення такої класифікації. Важливо усвідомити, що різні підходи до класифікації відображають багатоаспектність прав людини як правового явища.

Особливу увагу слід приділити вивченню громадянських (особистих) прав людини як основоположної категорії прав, що забезпечують автономію та свободу особистості. При цьому необхідно чітко розуміти критерії допустимого обмеження особистих прав та свобод, які мають відповідати принципам правової визначеності та пропорційності.

При вивченні політичних прав важливо усвідомити їх роль у забезпеченні демократичного характеру держави та участі громадян в управлінні державними справами. Студентам необхідно звернути увагу на особливості реалізації свободи мирних зібрань та об'єднань як ключових інструментів громадянського суспільства.

Дослідження економічних прав вимагає розуміння їх значення для забезпечення економічної свободи особи та функціонування ринкової економіки. Слід детально проаналізувати механізми захисту права власності, свободи підприємницької діяльності та трудових прав, а також допустимі межі їх обмеження.

При вивченні соціальних прав людини важливо усвідомити їх особливий характер, що пов'язаний із необхідністю активних дій

держави для їх забезпечення. Необхідно розуміти механізми реалізації права на соціальне забезпечення, охорону здоров'я та освіту в контексті принципу соціальної держави.

Для повного засвоєння теми студентам рекомендується ознайомитися з положеннями міжнародних договорів у сфері прав людини, національним законодавством, що регулює окремі категорії прав, а також із практикою Європейського суду з прав людини та національних судів щодо захисту різних категорій прав людини.

1. Класифікація прав людини

1.1. Критерії класифікації прав людини

1.2. Види прав людини

2. Громадянські (особисті) права людини

2.1. Зміст та обсяг громадянських (особистих) прав людини.

2.2. Критерії обмеження прав особистих прав людини

3. Політичні права та участь громадян у вирішенні питань суспільного значення

3.1. Загальна характеристика політичних прав громадян

3.2. Зміст, обсяг та критерії обмеження свободи мирних зібрань та свободи об'єднань

3.3. Рівність доступу громадян до публічної служби

4. Економічні права людини

4.1. Зміст, обсяг та критерії обмеження економічних прав людини

4.2. Право власності та заборона свавільного вилучення власності

4.3. Право на свободу підприємницької діяльності та обмеження монополізму і захист конкуренції

4.4. Право на працю та на гідну оплату праці.

5. Соціальні права людини

5.1. Зміст та гарантії соціальних прав людини

5.2. Характеристика права на соціальне забезпечення, права на охорону здоров'я та права на освіту

6. Культурні права людини

Практичні завдання:

1. Ситуація А. Правоохоронці отримали інформацію, що в квартирі підозрюваного переховується викрадена людина. Час – 2 година ночі. Підозрюваний не відкриває двері. Чи мають право поліцейські проникнути в житло без дозволу?

Ситуація Б. Орендодавець, не попередивши орендаря, приходить до квартири зі своїм ключем для перевірки стану майна. Орендар скаржиться на порушення недоторканності житла.

Завдання: 1) Проаналізуйте обидві ситуації крізь призму ст. 30 Конституції України. 2) Які критерії правомірного втручання в право на недоторканність житла? 3) Визначте баланс між правом на житло та іншими інтересами.

2. Громадська організація подала повідомлення про проведення мирної акції протесту біля міської ради. Маршрут проходить центральними вулицями міста. Міська влада відмовила, посиляючись на ускладнення дорожнього руху, проведення в цей час міського свята, необхідність забезпечення громадського порядку

Завдання: 1) Чи правомірна відмова влади? 2) Які критерії обмеження свободи зібрань є легітимними? 3) Які дії організаторів, якщо влада неправомірно забороняє зібрання?

3. Ситуація А. Держава вилучає земельну ділянку для будівництва автомагістралі загальнодержавного значення. Власник вважає компенсацію заниженою. Ситуація Б. Суд конфіскував майно, набуте злочинним шляхом. Ситуація В. Держава націоналізувала приватне підприємство без компенсації, посиляючись на воєнний стан.

Завдання: 1) Проаналізуйте кожну ситуацію крізь призму ст. 41 Конституції та ст. 1 Протоколу 1 до ЄКПЛ. 2) Які з вилучень є правомірними? 3) Який результат застосування трискладового тесту для оцінки правомірності обмеження права власності в кожній ситуації (Чи передбачено законом? Чи є легітимною мета? Чи дотримано пропорційності?). 4) Які критерії «справедливої компенсації» за судовою практикою ЄСПЛ?

4. Ситуація А. Роботодавець вимагає від працівників не вступати до профспілки як умову працевлаштування. Ситуація Б. Вагітну жінку звільняють з роботи, посиляючись на скорочення штату. Ситуація В. Працівник отримує зарплату нижче мінімальної, погоджуючись на це «добровільно».

Завдання: 1) Визначте порушені права в кожній ситуації 2) Які міжнародні стандарти праці порушено (Конвенції МОП)? 3) Якими є механізми захисту трудових прав?

5. Ситуація А. Пацієнту відмовляють у безоплатній операції аортокоронарного шунтування, яка включена до програми медичних гарантій, посиляючись на відсутність фінансування в лікарні. Ситуація

Б. Особа без медичної страховки та працевлаштування потрапила у ДТП і потребує невідкладної хірургічної допомоги, але їй відмовляють у госпіталізації без попередньої оплати. Ситуація В. Онкохвора пацієнтка потребує інноваційного таргетного препарату вартістю 80 000 євро, але держава відмовляє у безоплатному забезпеченні через обмежений бюджет.

Завдання: 1. Визначте, які конкретні права згідно зі статтею 49 Конституції України порушені у кожній ситуації та обґрунтуйте правомірність/неправомірність відмов. 2. Застосуйте концепцію «мінімального ядра» права на здоров'я до кожної ситуації та визначте, у яких випадках це ядро точно порушено. 3. Проаналізуйте, чи може держава правомірно посилаватися на брак ресурсів у цих ситуаціях. 4. Для кожної ситуації розробіть стратегію правового захисту пацієнта: до яких органів звертатися, які вимоги висувати, які перспективи успіху.

Додаткова література до теми:

1. Alston P. International Human Rights: Textbook. New York: NYU School of Law, 2024. Open Access. <https://humanrightstextbook.org/>
2. Farrell E., Lohman M. Discover Human Rights: A Human Rights Approach to Social Justice Training Manual. Minneapolis: The Advocates for Human Rights, 2017. 211 p.
3. Войціховський А.В., Бакумов О.С., Варунц Л.Д. та ін. Права людини у міжнародному праві: Підручник. Х.: ООО «Планета-Принт», 2021. 404 с.
4. Головатий С.П. Про людські права: Лекції. К.: Дух і Літера, 2016. 760 с.
5. Онишко О.Б. Міжнародний захист прав людини: Навч. посіб. Л.: ЛьвДУВС, 2022. 268 с.
6. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 464 с.
7. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини: Навч. посіб. Х.: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2021. 312 с.
8. Сердюк О.В., Щокін Ю.В., Яковюк І.В. та ін. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Компендіум. Х.: Право, 2019. 404 с.

ТЕМА 9. ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ, СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Юридичні гарантії та системи захисту прав людини, а також конституційні засади їх обмеження є фундаментальними елементами механізму забезпечення прав людини в правовій державі. Тема присвячена вивченню системи гарантій реалізації прав людини, механізмів їх захисту та конституційно-правових підстав для їх обмеження. Вивчення теми має на меті формування розуміння практичних аспектів функціонування системи захисту прав людини та правомірних меж їх обмеження.

Насамперед, слід з'ясувати сутність та види юридичних гарантій прав людини, їх значення для ефективної реалізації прав людини. Особливу увагу необхідно приділити розумінню взаємозв'язку між різними видами гарантій та їх ролі у забезпеченні дієвого захисту прав людини.

При вивченні систем захисту прав людини важливо усвідомити багаторівневий характер такого захисту, що включає національні та міжнародні механізми. Студентам необхідно звернути увагу на особливості функціонування різних інституційних механізмів захисту прав людини, їх компетенцію та взаємодію.

Особливу увагу слід приділити вивченню конституційних засад обмеження прав людини. Важливо розуміти, що можливість обмеження прав людини не є свавільною, а підпорядковується чітким конституційним принципам та вимогам. Студентам необхідно засвоїти критерії правомірності обмежень прав людини, зокрема принципи законності, легітимної мети та пропорційності.

При дослідженні видів прав, що можуть бути обмежені, слід чітко розуміти відмінність між абсолютними правами, які не підлягають обмеженню за жодних обставин, та відносними правами, які можуть бути обмежені за певних умов. Важливо також усвідомити особливості встановлення конституційних меж таких обмежень.

Окрему увагу слід приділити питанню обмеження прав людини в умовах надзвичайних ситуацій, розуміючи специфіку правового режиму таких обмежень, їх тимчасовий характер та необхідність дотримання принципу пропорційності навіть за надзвичайних обставин.

Для повного засвоєння теми студентам рекомендується ознайомитися з положеннями міжнародних договорів щодо захисту прав людини, практикою Європейського суду з прав людини стосовно правомірності обмежень прав людини, національним законодавством та практикою конституційних судів у цій сфері. Особливу увагу слід звернути на сучасні виклики у сфері захисту прав людини та тенденції розвитку механізмів їх захисту в умовах глобалізації та нових загроз правам людини.

1. Юридичні гарантії та системи захисту прав людини

1.1. Поняття гарантії реалізації та захисту прав людини

1.2. Системи захисту прав людини

2. Правові засади обмеження прав людини

2.1. Поняття обмеження прав людини.

2.2. Види прав, що можуть бути обмежені

2.3. Конституційні межі обмежень прав людини

2.4. Обмеження прав людини в умовах надзвичайних ситуацій (воєнного або надзвичайного стану).

Практичні завдання:

1. Громадянин К. звернувся до суду зі скаргою на незаконне звільнення. Суд розглядав справу 3 роки. За цей час К. втратив житло через неможливість сплачувати кредит, його здоров'я погіршилось. Суд визнав звільнення незаконним і присудив компенсацію, але підприємство вже ліквідоване.

Завдання: 1) Які гарантії були формально забезпечені? 2) Чому вони виявилися неефективними? 3) Яке право порушено окрім права на працю? (підказка: право на справедливий суд у розумні строки). 4) Що таке «ефективний засіб правового захисту» згідно ст. 13 ЄКПЛ? 5) Які механізми мають існувати для забезпечення реальної, а не формальної ефективності гарантій?

2. Для боротьби з тероризмом держава запроваджує тотальне прослуховування всіх телефонних розмов громадян без судового дозволу.

Завдання: 1) Яке право обмежується? 2) Яка легітимна мета? 3) Який результат застосування трискладового тесту (Чи придатний захід? Чи необхідний? Чи пропорційний?)?.

3. Верховна Рада України прийняла закон, який змінює порядок проведення мирних зібрань з повідомного на дозвільний: тепер організатори зобов'язані отримувати попередній дозвіл від органів місцевого самоврядування. Громадська організація «Громадянська свобода» та кілька активістів, яким відмовили у дозволі на проведення акції протесту, вважають цей закон таким, що суперечить статті 39 Конституції України.

Завдання: 1) Проведіть юридичний аналіз ситуації. 2) Визначте всіх суб'єктів права на конституційне оскарження згідно зі статтями 150-151 Конституції України та обґрунтуйте, чи може громадська організація та/або активісти самостійно оскаржити цей закон до КСУ. 3) Опишіть процедуру подання конституційної скарги, включаючи умови прийнятності, вимоги до форми та змісту, етапи розгляду в КСУ та правові наслідки рішення Суду.

4. У відповідь на масові протести проти непопулярного урядового рішення Рада національної безпеки і оборони України прийняла рішення про тимчасове блокування доступу до Facebook, Instagram, Twitter та Telegram на території України строком на 30 днів, обґрунтовуючи це необхідністю запобігти координації протестувальників, поширенню дезінформації та забезпечити національну безпеку. Журналісти, активісти та звичайні користувачі звинувачують владу в цензурі та порушенні фундаментальних прав людини.

Завдання: 1) Визначте всі права людини, які порушуються блокуванням соціальних мереж, із посиланням на конкретні статті Конституції України, ЄКПЛ та міжнародних пактів, а також ідентифікуйте різні категорії постраждалих осіб. 2) Який результат застосування трискладового тесту для оцінки правомірності блокування соціальних мереж? 3) Запропонуйте п'ять альтернативних заходів, які є менш обтяжливими для прав людини, але здатні досягти легітимної мети національної безпеки, оцінивши кожен захід за критеріями ефективності та пропорційності. 4) Сформулюйте

обґрунтований юридичний висновок щодо правомірності блокування соціальних мереж у даній ситуації та визначте можливі механізми правового захисту для постраждалих осіб на національному та міжнародному рівнях.

5. Хакери здійснили кібератаку на Державний реєстр актів цивільного стану та викрали базу персональних даних 50 мільйонів громадян України (ПІБ, дати народження, ПІН, адреси, інформація про сімейний стан), яку через два тижні оприлюднили у вільному доступі в інтернеті. Громадяни почали отримувати погрози, їхні дані використовуються для шахрайства, фішингу та інших протиправних дій, що створює загрозу безпеці особливо вразливих категорій осіб (жертв домашнього насильства, суддів, правоохоронців, журналістів).

Завдання: 1) Визначте всіх потенційно відповідальних суб'єктів (хакери, держава як контролер даних, керівники органу, IT-фахівці, інші особи), види їхньої відповідальності (кримінальна, цивільна, адміністративна, дисциплінарна) та правові підстави з посиланням на конкретні статті законів. **2)** Складіть вичерпний перелік порушених прав людини з класифікацією за джерелами (Конституція України, ЄКПЛ, спеціальне законодавство про захист персональних даних) та опишіть специфічні наслідки для різних категорій постраждалих осіб. **3)** Розробіть покрокову інструкцію дій постраждалого громадянина для захисту своїх прав, включаючи звернення до національних органів, застосування механізмів Регламенту GDPR (якщо застосовний) та можливість компенсації шкоди. **4)** Запропонуйте комплексну систему превентивних заходів (технічних, організаційних, правових та освітніх) для запобігання подібним інцидентам у майбутньому, включаючи конкретні пропозиції щодо внесення змін до законодавства про кібербезпеку та захист персональних даних.

Додаткова література до теми:

1. Alston P. International Human Rights: Textbook. New York: NYU School of Law, 2024. Open Access. <https://humanrightstextbook.org/>
2. Farrell E., Lohman M. Discover Human Rights: A Human Rights Approach to Social Justice Training Manual. Minneapolis: The Advocates for Human Rights, 2017. 211 p.
3. Войціховський А.В., Бакумов О.С., Варунц Л.Д. та ін. Права людини у міжнародному праві: Підручник. Х.: ООО «Планета-Принт», 2021. 404 с.

4. Головатий С.П. Про людські права: Лекції. К.: Дух і Літера, 2016. 760 с.
5. Онишко О.Б. Міжнародний захист прав людини: Навч. посіб. Л.: ЛьвДУВС, 2022. 268 с.
6. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 464 с.
7. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини: Навч. посіб. Х.: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2021. 312 с.
8. Сердюк О.В., Щокін Ю.В., Яковюк І.В. та ін. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Компендіум. Х.: Право, 2019. 404 с.
9. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини: Навч. посіб. Х.: ФОП Голембовська О.О., 2018. 296 с.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Підручники та навчальні посібники з філософії права:

1. The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law / Edited by Jules L. Coleman, Kenneth Einar Himma, and Scott J. Shapiro. New York, 2002. 737 p.
2. Актуальні проблеми філософії права: посібник / О. М. Балинська, А. С. Токарська, В.А.Ященко; за заг. ред.О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с.
3. Балинська О.М. Філософія права (вербально-біхевіористський підхід): словник (категорії, поняття, терміни). Львів: ПАІС, 2008. 164 с.
4. Баумейстер А.О. Філософія права: навч. посіб. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 311 с.
5. Бачинін В.А., Панов М.І. Філософія права: Підручник. К.: ВД «ІН ЮРЕ», 2006. 472 с.
6. Вовк В.М. Філософія права: Навчально-методичні матеріали. Івано-Франківськ: Вид-во «Сімик», 2006. 188 с.
7. Габрієлян О.А., Кальной І. І., Цветков О. П.. Філософія історії: підручник / О. А. Габрієлян, І. І. Кальной, О. П. Цветков. К.: Академвидав, 2010. 213 с.
8. Гегель І. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. К.: Юніверс, 2000. 336 с.
9. Гайдулін О.О. Філософія права. Європейські парадигми праворозуміння. Підручник К.: НУОУ, 2019. 436 с.
10. Дворкін Р. Серйозний погляд на філософію права / Пер. з англ. А. Фролкін. К.: Основи, 2000. 519 с.
11. Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність: Навчальний посібник. К.: ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2006. 382 с.
12. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: [вибр. пр.: статті, аналіт. огляди, переклади] (2003 - 2010).Х.: Право, 2010. 336 с.
13. Марченко О.В. Філософія права: навчальний посібник. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний ун-т внутрішніх справ, 2015. 304 с.

14. Мірошніченко В. І., Ганьба О. Б., Зборовська Л. А. Філософія права: навч. посібник. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2016. 184 с.
15. Патей-Братасюк М. Г. Філософія права: Навчальний посібник. Тернопіль, 2006. 344с.
16. Рабінович П. М., Добрянський С. П., Гудима Д. А., Грищук О. В., Дудаш Т. І. Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. для студ. За заг. ред. П.М. Рабінович. Львів, 2005. 290 с.
17. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
18. Рабінович П. М. Філософія права: навчальний посібник в 5 ч. Львів: Галицький друкар. 2014. Ч. 1-2.: Філософія права. Гносеологія права. 232 с.
19. Радбрух Г. Філософія права: Пер.з нім. Київ: Тандем, 2006. 316 с.
20. Сливка С.С. Філософія права: навч. посібник. К: Атіка, 2012. 256 с.
21. Сливка С. С. Проблеми філософії права: навч. посіб. Харків: Право, 2015. 192 с.
22. Філософія права: Навч. посіб. / О.Г.Данільян, Л.Д.Байрачна, С.І.Максимов та ін.; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Х.: Прапор, 2006. 272 с.
23. Філософія права: підручник. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2017. 208 с.
24. Філософія прав людини / За редакції Ш. Госепата та Г. Ломана; Пер. з нім. О. Юдіна. К.: Ніка-Центр, 2008. 320 с.
25. Філософія права / За редакцією Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена, Пер. з англ. П..Тарашук. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. 1256 с.
26. Циппеліус Р. Філософія права: пер. з нім. К.: Тандем, 2000. 300 с.
27. Циппеліус Р. Юридична методологія. К. : Реферат, 2004. 176 с

Довідкова та хрестоматійна література з філософії права:

1. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Словник. К.: Концерн «Видавничий дім» «Ін Юре», 2009. 408 с.

2. Великий енциклопедичний юридичний словник / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького / Ю.С. Шемшученко (ред.). К.: Юридична думка, 2007. 992 с.

3. Вовк В.М., Кравець В.М., Симон Ю.С. та ін. Словник основних термінів з філософських дисциплін. К.: КНУВС, 2006. 120 с.

4. Торяник В.М., Макушев П.В. Філософія права (в схемах та визначеннях): навчально-методичний посібник. Дніпро: ВД «Гельветика», 2019. 152 с.

5. Философия права: хрестоматия: / сост.: Н. И. Панов, В. А. Бачинин, А. Д. Святоцкий; под ред. Н. И. Панова. К.: Ин Юре, 2002. 692 с.

Підручники та навчальні посібники з прав людини:

1. Alston P. International Human Rights: Textbook. New York: NYU School of Law, 2024. Open Access. <https://humanrightstextbook.org/>

2. Farrell E., Lohman M. Discover Human Rights: A Human Rights Approach to Social Justice Training Manual. Minneapolis: The Advocates for Human Rights, 2017. 211 p.

3. Войціховський А.В., Бакумов О.С., Варунц Л.Д. та ін. Права людини у міжнародному праві: Підручник. Х.: ООО «Планета-Принт», 2021. 404 с.

4. Головатий С.П. Про людські права: Лекції. К.: Дух і Літера, 2016. 760 с.

5. Онишко О.Б. Міжнародний захист прав людини: Навч. посіб. Л.: ЛьвДУВС, 2022. 268 с.

6. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 464 с.

7. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини: Навч. посіб. Х.: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2021. 312 с.

8. Сердюк О.В., Щокін Ю.В., Яковюк І.В. та ін. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Компендіум. Х.: Право, 2019. 404 с.

9. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини: Навч. посіб. Х.: ФОП Голембовська О.О., 2018. 296 с.